

FÉLÚTON

Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről

Nem hinném, hogy sokakat meglepne az a kijelentés, hogy a napjainkban Magyarországon zajló politikai rendszerváltás a szociológia válságát is szükségképpen magával hozta. Ez várható volt (ha a fordulat egyáltalán várható volt), hiszen a szociológiai megismerés a kelet-európai posztsztálinista rendszerekben, a társadalmi önismeretben és a tudományos gondolkodásban egyaránt, a „szabadság kis körei” tágításának egyik fontos terepe volt, melyet ugyanakkor szoros szálak kötöttek az állami újraelosztás rendszeréhez. Szabadság és függőség sajátos elegye jellemezte a magyar szociológia megszületését és kiépülését. A rendszer összeomlása nyomán elkerülhetetlenül heves szakmai viták fognak kibontakozni tudományos közéletünkben a szociológia jelenéről és jövőjéről.¹ Az új finánciális és hatalmi keretek között a szociológiának újra meg kell találnia a szerepét mind a társadalomban, mind a tudományos közéletben.

Ha azonban a politikában egyesek „nagyakarításról” beszélnek, mindazoknak, akik már ilyet életükben csináltak, tudniok kell, hogy a „kisöprés” előtt érdemes „rendet rakni”, hogy csak felesleges dolgok kerüljenek lomtalanításra. Épp ezért különösen fontos a vita a társadalmi mobilitás- és struktúrakutatás eddigi eredményeiről. Hiszen a magyar szociológia azon kevés területe egyikéről van szó, amely valóban nagy, nemzetközileg is összevethető és értékelhető szakmai eredményeket ért el az elmúlt huszonöt évben.

Cikkemben alapvetően két szociológusról szeretnék szólni, Andorka Rudolfról és Róbert Péterről.² Olyan szerzőkről, kutatásokról és elemzésekről, melyeknek publikált eredményeit máig szívesen veszem le a könyvespolcra, és ez számomra nem kevés. S nemcsak azért, mert szakmailag különösen érdekel a társadalmi mobilitás, hanem azért is, mert úgy gondolom, hogy ezek a munkák a magyar szociológia maradandó és továbbgondolandó értékei. Ugyanakkor érdemes (akár magam, akár a szerzők, akár mások számára) egy kicsit rendezni a felhalmozott ismereteinket. Társadalomtörténeti gourmandságunknál sokkal fontosabb, mi az, ami ezekből az eredményekből máig érvényes, vagy hogy a kutatásaik óta eltelt sok-sok év tapasztalatának birtokában mi az, amit belőlük hiányolunk. Recenzióm e két munka kritikáját adja. Mivel azonban különösen érdekel, miként látják maguk a szerzők akkori nézeteiket és következtetéseiket, válaszuk reményében néhány általánosabb problémát is szeretnék legalább vázlatosan, a hipotézisek szintjén megfogalmazni.

A mobilitás makro- és mikroszociológiai megközelítése

James S. Coleman 1986-ban az *American Journal of Sociology* hasábjain a cselekvésemélet szémszögéből összegezte mindazokat a fejleményeket, melyek véleménye szerint Parsons munkásságát követően alakultak ki a szociológiaelméletben s ezen belül a struktúra- és mobilitáskutatásokban.³ Coleman egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a funkcionalizmus megjelenésével a társadalomelmélet mint rendszerelmélet fokozatosan eltávolodott a cselekvésemélettől, és ezáltal az egyén társadalmi viszonyrendszere egyre nehezebben volt értelmezhető. Ez azt jelentette, hogy egyrészt különvált a társadalmi rendszerek egyensúlyi állapotának vizsgálata és leírása, másrészt a társadalomra jellemző viselkedés problémája. Ez utóbbi lényege Coleman szerint nem más, mint hogy „a cselekvőkből álló rendszer cselekvése avagy viselkedése a rendszert alkotó cselekvők kölcsönösen egymástól függő cselekvéseinek emergens következménye” kell legyen (Coleman, 1989, 28). Később a rendszertől elszakított cselekvés értelmezése tovább szűkült a szociológiában: egyszerű, egymástól elszigetelt egyéni viselkedésekre redukálódott, ami nemigen tudott megnyugtató választ adni sem a rendszerszintű viselkedésekre, sem az egyéni viselkedés rendszerkorlátaira.

A fenti probléma, véleményem szerint, különösen tisztán jelentkezik a társadalmi mobilitás kutatásában. Hiszen a társadalomban észlelt mozgások értelmezése egyszerre vezet rendszerszintű és cselekvéseméleti megoldások és összefüggések kereséséhez. Amennyiben ugyanis a mobilitáskutatás a társadalom strukturális és stratifikációs értelmezéséhez kíván hozzájárulni és a társadalmi egyenlőtlenségek szerveződésének dinamikájára keresi a választ, rendszerszintű összefüggéseket keres. Az ehhez vezető út azonban csak az egyéni életpályákból aggregált információk rendszerszintű értelmezése lehet. Ugyanakkor a mobilitás folyamata mint egyéni cselekvések sorozata magától értetődően cselekvéseméleti összefüggéseket is tartalmaz.

E kétféle megközelítést a mobilitáskutatásban csak úgy lehetett összehangolni, ha mint mérhető elemzési kiindulópontot, a társadalmi cselekvést az egyéni viselkedésekben kimutatható változatok mennyiségére redukálták. Ezáltal az egyéni túlmutató, bármilyen rendszerszintű összefüggés zárójelbe került. Ily módon egy redukált, mikroszintű szociológiai megfigyelés vált a mobilitás alapegységévé és jelent aztán meg egy makroszintű kontextusban és feltételrendszerben. Nagyon hasonló ehhez az eljáráshoz, ahogy a struktúrakutatásban a státuszmegszerzés folyamata és az egyéni szintű társadalmi különbségek generálják a társadalmi egyenlőtlenségek makrovilágát.

Ez a redukcionizmus azonban, véleményem szerint, összemossa a mikro- és a makroszint jelentéstartalmát. Ennek során a cselekvéseméleti szempontok teljesen kimosódnak a mobilitás értelmezéséből: az egyéni cselekvés a megfigyelés során elveszti személyes és élő tartalmát; a rendszer leírása továbbra is a független elemi megfigyelések indukciójából következik anélkül, hogy tekintetbe venné a rendszerszintű összefüggések belső logikáját; a két szint közötti átjárás pedig továbbra is megoldatlan. S mindezen az sem segít, ha a mobilitáselmélet a két jelenség szintjének alteregójaként szétválasztja a strukturális

(mint „makro”) és cirkuláris (mint „mikro”) mobilitás típusait és szintjeit. Ez ugyanis már csak egy társadalomelméleti megközelítés végpontján tehető meg, nem lehet viszont a kiinduló szempontja. A makro- és mikroszint, illetve a rendszerelméleti és cselekvéselméleti szint összemosása a társadalmi mobilitás vizsgálatában az empirikus megközelítés logikájából következik.

Az empiria csapdája

Ha visszatekintünk a magyar szociológia elmúlt harminc évére, egyértelmű az empirikus megközelítés sikerkarrierje különösen azokon a szakterületeken – például a társadalmi struktúra vagy a társadalomdinamika kérdésében –, melyek a szociális rendszer funkcionális leírását és értelmezését tűzték célul. Ez természetes volt, és nemcsak azért, mert a nyugati társadalomkutatás is hasonló utat járt be. A magyar szociológia 1960-as évekbeli újjászületését alapvetően meghatározta, hogy az ideológiai premisszákkal és determinizmusokkal megrajzolt elméleti keretekben látható módon képtelenség volt megragadni a mindenki számára látható és megélhető valóságot. Mivel azonban ezek az elméleti keretek és politikai feltételek csak lassan oldódtak, az empiria – mint az egymástól független egyének viselkedésének leírására szolgáló módszer – mutatott kiutat a kutatók számára. Az elméleti keretek külső, ideologisztikus meghatározottsága így kijátszhatóvá vált.

A magyar mobilitás- és stratifikációkutatásban ez az empirikus kutatói attitűd szerencsésen párosult a szakterület eredendően erős empirikus hagyományával és kötődésével. A megszülető művek így kettős értelemben is legitimitást szerezhettek. Egyrészt megkerülvén az elméleti problémák megvitatását, tudománypolitikai zöld utat kaphattak, másrészt követvén a nyugat-európai tudományos fejleményeket, szakmai színvonaluk valóban elvitathatatlanná vált. Ugyanakkor mindez negatív következményekkel is járt. A szerzők akaratlanul is hozzájárultak ahhoz, hogy eredményeiket az államszocializmus ideológiai-politikai establishmentje restratifikációs célkitűzéseinek és társadalompolitikájának igazolására használja fel.

E szellemi bújócska azonban nagyon hamar beleütközött a magyar szociológia születési paradoxonába. Ismét Coleman gondolatmenetét idézném, aki azt írja, hogy az "empirikus kutatás két oknál fogva is csak korlátozott mértékben volt használható a társadalomelmélet számára. Egyfelől azért, mert nem rendelkezett cselekvéselmélettel, a cselekvést a viselkedéssel váltotta fel, és oksági magyarázataiból kiirtott minden hivatkozást a szándéokra vagy a célra; másfelől azért, mert az egyének viselkedésének magyarázatára összpontosítva ritkán lépett feljebb a helyi társadalom vagy más társadalmi rendszer szintjére" (Coleman, 1989, 31). Véleményem szerint ugyanez figyelhető meg a társadalmi mobilitásra vonatkozó magyar vizsgálatokban is. A társadalmi mozgások leírása egyszerűen az egymástól független egyének viselkedésének összegét jelentette, megkerülvén a mobilitás szempontjából különösen fontos cselekvéselméleti összefüggéseket és a társadalmi interakció és integráció leíró szempontjait.⁴ A mobilitás így elvesztette immanens tartalmainak legfon-

tosabbikát, az emberi cselekvés adaptív, önkiteljesítő és társadalomalakító sajátosságát, s egy statikus osztály- vagy rétegződésmodell igazolásává vált. S míg ezek a munkák elévülhetetlen érdemeket szereztek abban, hogy rehabilitálták az egyént a maga sokszínűségében a társadalomleírásban, addig menekültek minden olyan – súlyosan kompromittálódott – dinamikus, rendszerszintű fogalom analízisétől, mint amilyen a csoport (aktuális vagy vonatkoztatási), a közösség vagy az osztály. Így pedig épp a megközelítés tárgya, a gyorsan változó politikai és társadalmi körülmények között helyét kereső és változtató egyén került légüres térbe.

Strukturális mozgás és történetiség

A társadalmi mobilitás mikro- és makroszintű, társadalom- és cselekvéseméleti értelmezése nélkül a szociológus könnyen félreértelmezhet empirikusan mért folyamatokat és jelenségeket. Véleményem szerint valami hasonló történt Andorka Rudolf pontos és gazdag adataival. Ma, 1990-ben, nagy igazságtalanság lenne felróni Andorka Rudolfnak, hogy az 1960–1970-es évek szociológiája a foglalkozási mobilitás mérésénél alapvetően egy politikai-ideológiai struktúráképből merítette a foglalkozások szerinti kategorizációt. Sőt, e kényszer még pozitív hozadékká is válhatott, amikor a szerzőnek a legitimitációs fogalmi kereten belül sikerült kimutatni a társadalom erőteljes és egyenlőtlenségekkel átjárt tagoltságát, valamint sikerült elvetnie az esélyegyenlőségnek a szocializmusban a politikai hatalom által felfestett hamis képét. A problémát sokkal inkább az okozza, hogy a vizsgálat mindezeket a mobilitási tendenciákat olyan nyugat-európai viszonyrendszerbe helyezte, mely a különböző struktúrák eltérései folytán hamis végkövetkeztetésre adhatott csak lehetőséget. A modern tőkés országokban az elmúlt évszázad alatt lezajlott társadalmi-strukturális változásokat mechanikusan vetíti a magyar történeti folyamatra, miközben nem veszi figyelembe a két régió közötti alapvető különbségeket és a politikai-hatalmi feltételek súlyos, eltérő következményeit.

Hiszen Bendix és Lipset – különben hasonlóképpen súlyos ideológiai előfeltevéseket tartalmazó – klasszikus modellje⁵ a nyugati társadalmakról olyan integrációs sémára épít, ahol a társadalmi mobilitás trendje és a nyugat-európai modernizáció (mint egy szakadatlan növekvő, modern, magas szaktudásra és autonómiára építő, ipari majd posztindusztriális társadalom felé vezető út) szoros összhangban van, és ahol a társadalmi változás a folytonos és alapvetően lépésenként lezajló, individuális megfontolásokon alapuló, célracionális, intergenerációs mobilitás folyamatában megy végbe.⁶ Mindehhez képest a háborúk és válságok csak esetlegesek és alkalmi töréspontok, melyek a fő modernizációs trendet szinte alig érintik. Ezzel szemben a kelet-európai mobilitási trendek mögött a nyugat-európai típusú gazdasági racionalizáció helyett politikai hatalomépítés, folytonosság helyett megszakítottság és fragmentáltság, belső készítés és racionális cselekvés helyett pedig közvetlen, majd közvetett külső erőszak és kényszer húzódozott.

Empirikusan mindez a klasszikus mobilitási keresztábrák peremértékeinek mint a strukturális mobilitás mértékének (félre)értelmezésében ragadható meg. Hiszen a keleti és a nyugati régió számadatai mindaddig hasonlóságot mutatnak, amíg elmarad az egyes strukturális csoportok és relációk értelmezése, és nem tűnik elő, hogy a két stratifikációs modell párhuzama hamis. Ez érvényesült mind a foglalkozási kategóriák társadalomelméleti definiálásában (ilyen például a farmer, a paraszt, a mezőgazdasági fizikai munkás fogalmainak összemosódása), mind a társadalmi távolságok és relációk meghatározásában. Így viszont a kapott struktúrákép önmagában értelmezhetetlen.

E félreértelmezés során például – s ez ma már közhelynek számít – egy politikailag diszkriminált és kihalásra ítélt polgári középosztály és kispolgárság társadalmi marginalizálódása pozitív, felfelé tartó mobilitási trendként illeszkedett bele az elképzelt modernizációs képbe. Az akkori elemzésben elmosódik és eldönthetetlenné válik, vajon a létrejövő új betöltetlen maradt-e (és középosztályok híján a társadalom kettészakad és dezintegrálódik), vagy megszületően van/volt Kelet-Európa sajátos – a nyugat-európaiától eltérő – modernizációs modelljéből következően egy alkalmazotti középosztály a maga politikai-szellemi arculatával és érdekeivel. A középosztályi problematika megfoghatatlansága szükségszerű következménye a kelet-európai mobilitás- és struktúrafelfogások eredendő ideológiai keretének, és visszacsatolja azt az elméleti problémát, hogy az egyéni szintű szociológiai megfigyelések rendszerszintű összefüggései nélkül a társadalmi mozgások nem értelmezhetők. És bár mikroszinten az 1970–1980-as évek magyar szociológiájában történtek kísérletek a probléma megragadására, ez nem tudta pótolni a makroszintű strukturális folyamatok napjainkra különösen érzékelhető értelmezhetlenségét és elvonatkoztatottságát.

A foglalkozási kategorizálás láthatatlanná tette a középosztályi szerveződéseket, ráadásul a szellemi munkát végzők különböző társadalmi csoportjai a strukturális mozgásokkal leíró peremértékeknel összemosódtak. Végképp elszikkadt az értelmiség és a különböző elitcsoportok belső tagoltsága. Ennek következménye az lett, hogy az összetételében és származásában nagyon heterogén, tudásában, politikai és ideológiai értékeiben és érdekeiben megosztott, mennyiségében jelentősen felduzzadt értelmiségi és alkalmazotti csoport a strukturális elemzés szintjén egységes, homogén társadalmi alakzatként jelenik meg. Nem voltak ily módon vizsgálhatók sem a munkamegosztási, hatalmi és egzisztenciális különbségek, sem a sokszínű értelmiségi szerepkészletek, politikai-ideológiai beállítódások és indíttatások. Pedig mindezek az 1956 utáni posztisztálini időszaknak talán a legjelentősebb változásait jelzik. E kép finomítására ezek az elméleti keretek nem adtak lehetőséget, mivel az alkalmazott szellemi státusz legfőbb meghatározói – a politikai hatalomgyakorlás és az újraelosztás államosított rendszerének hatásai – az elemzésen kívülre kerültek.

Hasonló elméleti problémákat vet fel az agrár és az ipari társadalom, illetve az ezeket formáló mobilitási trendek egykori értelmezése is. Így a strukturális mobilitásnak a klasszikus modernizációs modellből következő agrár-ipari foglalkoztatási trendje a gyakorlatban, a társadalmi viselkedést tekintve,

mindkét szférában státuszvesztést és lefelé tartó mozgások tömegét eredményezte. A „felfelé” tartó társadalmi mozgások valójában nem egyszerűen egy létező társadalmi szerkezetben való egyéni mozgásokat jelentettek, hanem egész társadalmi csoportok erőszakos megszűnéséből és újjáalakulásából is fakadtak. A paraszti népesség radikális csökkenése nem az agrárszféra modernizációjából és racionalizációjából eredt – amit a Lipset–Bendix-modell implikál –, hanem a hatalomváltást követő társadalomépítési ideál megvalósításának gyakorlatából. Ez könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalmi mobilitás mérésének tükrében nem a valóságos társadalmi mobilitás reményét felvillantó 1945-ös földreform, hanem az azt tökéletesen keresztül-metsző kollektivizálás képviseli a társadalmi dinamika fő áramát. Nem csoda tehát, ha a kikényszerített látszatomobilitásra a társadalom a politikai kényszer oldódásának első pillanatában a túlélésből fakadó ellenreakcióval válaszol. A klasszikus paraszti szerepvesztés folyamata az 1960-as évektől megáll, sőt megfordul – amit mindkét mobilitáskutatás pontosan jelez is, még ha a modernizáció szempontjából nem is tud értelmezni. A nyugati stratifikációs tendenciáktól eltérően ráadásul a népesség többsége valamilyen szálon továbbra is a mezőgazdasághoz kötődik.

Ellentmondásos az iparosodásnak mint a modernizáció kitüntetett útjának és a társadalmi mobilitás legjelentősebb csatornájának az értelmezése is. A munkásság számarányának ugrásszerű növekedése ugyanis nem teremtett világosan tagolt és integráns társadalmi csoportot. A XX. század eleji megkésett modernizáció ellentmondásos fejleményei (egyoldalú és koncentrált nagyipar, alacsony szakmai színvonal, a kisipar túlsúlya, korlátozott autonómia stb.) és az ipari társadalom korábbi belső ellentmondásai azonban így nemhogy oldódtak volna, de további súlyos ellentmondásokkal telítődtek. A látványos strukturális átrétegződés egyik oldalán egy viszonylagos autonómiára és konvertálható tudásra épülő ipari társadalom szétverése, valamint klasszikus ipari foglalkozási csoportok deklasszálása áll, míg másik oldalán ott a folyamat „pozitív” hozadéka: olyan elsőgenerációs foglalkozási háttérrel, alacsonyabb szintű szakmai tudással és színvonallal rendelkező, függőségekbe kényszerített és abban helyét kereső nagyipari munkásság megszületése, amelynek gazdasági és társadalmi szerepkészletét ideológiai premisszákkal bátyázták körül. És már az 1960-as évektől lassan szélesedtek a munkásság foglalkozási státuszdimenziói és mobilitási pályái (szaktudás, hierarchikus pozíció, második gazdaság), ezeket továbbra is eltorlaszolta az, hogy hiányzott az autonómia, a konvertálható modern szakértelem és a reális önreflexió, valamint a társadalmi státuszhoz megfelelő értékrendszer és ideológia. Így az agrárszféra strukturális expanziója következtében nemcsak a lefelé való elhatárolódás vált zavarossá, de igen ellentmondásos és részleges maradt a munkásság középosztályosodása és felfelé tartó státuszmozgása is. Nem véletlen, hogy az ipari társadalomban az 1970-es évektől felgyorsult strukturális változások és különösen a második gazdaság által kínált új szerepkészletek – napjaink várakozásaival ellentétesen – nem vezettek automatikusan egy magas színvonalú szakmai kultúrával felvértezett s ennél fogva gondolkozásában is autonóm, a modernizáció és polgárosodás értékeit valló réteg és szerep kialakulásához.⁷ A gazda-

sági és politikai feltételek mellett ez is belejárt abba, hogy a második gazdaság – bár döntő szerepe volt az államszocializmus lebontásában – inkább a mindennapi túlélést, semmint a majdani valódi piacgazdaság és polgári társadalom kiépítését tette lehetővé.

Mindezek a példák, véleményem szerint, jól mutatják, hogy a társadalmi mobilitás egvedülálló kelet-európai üteme, méretei és sokarcúsága inkább diszfunkcionális elemeket hozott a társadalmi szerkezet működésébe és fejlődésébe, semmint a nyugati típusú modernizáció elmélyítését jelentette volna. Ennyiben a magyar társadalomnak az 1970-es évektől tapasztalt – bár a két szerző által különbözőképpen értékelt – stagnálása, valamint a strukturális mobilitási tendenciák csökkenése a cselekvéseméleti megközelítés számára nem társadalmi megmerevedést jelez, hanem a társadalom magától értetődő reakcióját a korábbi, kifordított világra.

A politikai-hatalmi keretek lassú és korlátozott eróziója mellett nem nyílhattak igazán új és legitim mobilitási pályák a magyar társadalomban, miközben az 1950–1960-as évek strukturális átalakulásának önmozgása elzárta az utat számos mobilitási törekvés előtt. Így aztán az 1970-es évektől kezdve már alig volt esély jelentős mértékű és a kívánatos, a gazdasági és társadalmi modernizációnak megfelelő strukturális átrétegződésre és mobilitásra. Hosszú távon nem jött létre új, valóban működő társadalmi integrációs szerkezet. A státuszinkonzisztencia nőtt, "látszatmobilitási pályák" alakultak ki, fenntartva a társadalmi dinamika érzetét.⁸

Az empirikus mérések szerint a strukturális mozgások apadását Magyarországon az 1970-es évek óta jelentős és növekvő cirkuláris mozgás kísérte. A strukturális keretek értelmezése és a cselekvéseméleti megközelítés hiányában a mobilitási táblák celláinak tartalma viszont nehezen értelmezhető. Mennyiben jeleznek homogén társadalmi csoportokat, illetve sajátos cselekvési alternatívákat? Vajon a mögöttük húzódó cirkuláris jellegű mozgások a strukturális egyenlőtlenségek korrekciójához és az esélyegyenlőség társadalmi igényéhez kapcsolhatók-e, vagy épp ellenkezőleg? Van-e mindennek valószínűsége a társadalom politikai nyitottságához?

A foglalkozási mobilitás dinamikájának az 1970–1980-as években készült elemzései, véleményem szerint, ezekre a kérdésekre nem tudtak választ adni. Bár Andorka különösen érzékenyen mutatta ki a homeosztatisztikus elemeket a kohorszfolyamatok és a kényszerű mobilitási trendek mögött, szélesebb strukturális hatásuk elemzésére már nem nyílt mód. Hasonlóképpen, bár finom elemzését adja a foglalkozási karrierrek és a státuszátörökítés mögött meghúzódó társadalmi egyenlőtlenségeknek és esélyegyenlőtlenségeknek, a strukturális tagoltság elméleti értelmezetlensége, illetve az egyes csoportok közötti társadalmi távolság és interakció tisztázatlansága miatt mindez csak az érem egyik oldala maradhatott, mert hiányzott az egyenlőtlenségek újtratermelésének rendszerszintű megközelítése.

Egyenlőtlenség és kulturális tőke

A társadalmi egyenlőtlenségek dinamikájának rendszerszintű többváltozós elemzésére a magyar szociológiában Róbert Péter vállalkozott. Munkája természetesen nehezen ragadható ki abból a közös vállalkozásból, amellyel a magyar szociológia – és különösen néhány szerző – az 1980-as években kísérletet tett egy differenciált és tagolt struktúrákép megrajzolására. Hogy milyen sikerrel, azt csak az elemző kritikákat követő viták állapíthatják majd meg. Hadas Miklós sok ellenérzést kiváltó és néhány ponton talán jogosan bírálható vitacikke ennek a folyamatnak első lépése lehet. Erre utal Kolosi Tamásnak az európai tudományos normák hangvételével, kellő eleganciával frott válasza is, amelyben számos megfontolandó kérdést vetett fel.⁹ Mindezekre most nem kívánok kitérni, mivel szándékom nem az egész vállalkozás megítélése, hanem egyetlen elemének a megvitatása.

Róbert Péter többdimenziós elemzése nemcsak a társadalmi státusz és származás kölcsönhatásáról, nemcsak az egyének helyzetváltoztatásáról és a magyar társadalmi struktúra változásairól tudósít, de megkísérel képet adni az egyenlőtlenségek dinamikájáról, okai és hatásmechanizmusai elemeiről is. Bár a mobilitás finom összetevőinek alapos és elemző leírást adja, ez a rendszerszempontrú megközelítés is szembekerül az aggregált makrostrukturális trendek és a rendszerszintű strukturális folyamatok ellentmondásával. Egyetlen példát említek itt, nevezetesen a kulturális tőke szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében. A kérdésnek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy a szerző egyértelműen bizonyította: az egyének intergenerációs státuszmobilitását legerőteljesebben a kulturális mobilitás mértéke magyarázza, mint ahogy a társadalmi státusz megszerzésében is a megszerzett kulturális tőke játsza a döntő szerepet. E kulturális tőke azonban sajátosan kétarcú. Szelényi Iván 1987-ben írt tanulmányában Bourdieu-t interpretálva megjegyzi: „a kulturális tőkét nem egyszerűen olyan készségtárnak határozzuk meg, amely lehetővé teszi az uralkodó kultúra mechanizmusainak elsajátítását, hanem olyanak, amely a szimbolikus uralom elsajátítását teszi lehetővé”.¹⁰ E gondolatot követve feltétlenül elemzésre érdemes, hogy milyen eltérő szerepkészletekre, pozíciókra, társadalmi előnyökre, illetve privilégiumokra képesít a státuszmegszerzésben és a társadalmi szerkezet dinamikájában a kulturális tőke. Nem mellékes ugyanis, hogy az egyén milyen tudást képes kulturális tőkeként mozgósítani. Nem vállalkozhatom itt e széles problematika részletes megtárgyalására. Arra azonban szeretnék rámutatni, hogy miként a hatalmi beavatkozás 1945 után – különösen a szocialista fordulat első éveiben – jelentős társadalmi átrendeződést indukált, a kialakuló mobilitási folyamatok elemzése nagyban segítené (és segítette volna) mind annak megértését, milyen társadalmi pozíciót tölt be a kultúra az államszocializmusban, mind a kulturális tőkét alkotó eltérő tudástípusok elkülönítését. Gondoljunk csak arra, hogy az 1960-as évektől két mobilitási pálya (és általuk két szubkultúra) találkozása miként szintetizálta a régi és új értelmiséget és bizonyos elitcsoportokat. A politikai tőke és a kulturális tőke újjászerveződése az 1960-as években egyszerre jelentette egy új típusú tudás legitimációját, egyes tudás-

REPLIKA

elemek térnyerését és mások kiszorulását vagy a hivatalosságtól való megfosztását.

A kulturális tőkének némiképp hasonló kettősségét Róbert Péter elemzése is kimutatja, amikor a mobilitási változók páronkénti korrelációját vizsgálja (Róbert, 1986, 242).

	Anyagi	„Tiszta” kulturális mobilitás	Iskolai
„Tiszta” kulturális mobilitás	0,35		
Iskolai mobilitás	0,13	0,08	
Munkamegosztási mobilitás	0,15	0,11	0,41

Az iskolai végzettség által nyújtott mobilitás (és tudás), illetve a tőle független kulturális tőke (és mobilitás) nemcsak élesen szétválik, de láthatóan eltérő munkamegosztási, hatalmi és anyagi következményekkel is jár. E különbségek rendszerszintű értékelése viszont – éppen a kulturális tőke (és eltérő típusai) elméleti tisztázatlansága és funkcionális értelmezetlensége miatt – hiányzik. Pedig az empirikus eredmény valószínűleg a kelet-európai rendszerek egyik legizgalmasabb kérdését hozta a felszínre: vajon általában a kulturális tőke, vagy csak a meglévő kulturális készségek egy bizonyos kombinációja nyitotta-e meg az egyének számára az érvényesülés és hatalomgyakorlás útját az államszocialista rendszerekben? Egyáltalán, milyen tudás adott korábban hatalmat és kiváltságot, és mit tehettek azok, akik másféle kultúrával rendelkeztek? És végül: milyen kulturális tőkével (vagy tőkékkel) rendelkezünk, és mire megyünk vele a megváltozott politikai feltételek között?

Mobilitás és normativitás

A XX. század második felében a kelet-európai társadalmi mobilitási folyamatokat a politikai direktívák által inspirált és irányított társadalmi mozgás túlsúlya jellemzi.¹¹ Itt tehát különösen fontos, hogy elválasszuk a mobilitás leíró jellegű vizsgálatát normatív értékelésétől. Mivel ebben a régióban a társadalmi mobilizáció a hatalomgyakorlás és a politikai legitimáció kitüntetett fontosságú eszközévé vált, az ideologisztikus elemekkel telített szociológiai gondolkodás is axiómaként pozitív értéket rendelt mind a strukturálisnak, mind a cirkulárisnak tekintett mozgások mellé. Tette ezt anélkül, hogy megvizsgálta volna a változások valóságos történeti tartalmát, a különböző típusú társadalmi mozgások egymáshoz való viszonyát, illetve a vágyott és valós társadalmi mozgások – sokszor egymásnak ellentmondó – politikai, illetve társadalmi megítélését. Szétválasztásuk és külön-külön történő vizsgálatuk szerintem elengedhetetlen az elmúlt negyven év társadalmi mobilitási folyamatainak értékeléséhez, különösen akkor, ha értelmezni kívánjuk a mobilitásnak a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében játszott szerepét. Hiszen

nem mellékes, hogy a cirkuláris jellegű mobilitási folyamatok vajon éppenséggel a strukturális mozgásokból fakadó egyenlőtlenségek csökkentését célozzák-e, avagy – ahogy ez véleményem szerint Kelet-Európában történik – inkább növelésüket szolgálják. Hiszen, eltérően a nyugati mobilitási tendenciáktól, ebben a régióban mindkét mobilitástípus egyazon forrásból, a kívülről érkező, politikai normává emelt, sajátos, szocialista, gazdasági és politikai modernizációs modellből és ennek restratifikációs következményeiből fakadt.

Ez viszont már nem egyszerűen a társadalmi integráció és strukturális stabilitás problémája. A mobilitás folyamatának cselekvéseméleti megértéséhez legalább ennyire hozzátartozik, hogy megvizsgáljuk, a társadalom hogyan észleli és értékeli ezeket a változásokat: Milyen presztízhierarchia érvényesül? Vajon mindenki helyesnek ismeri-e el a funkcióknak és szerepeknek a hatalom által felállított új hierarchiáját, valamint ezek betöltésének módját? Milyen egyéni életstratégiákat dolgoznak ki az emberek a helyzetek és feszültségek megoldására? Ismét a makro- és mikroszintű megközelítés egyensúlyához jutunk el, hiszen egyszerre és együtt kell vizsgálnunk a mikroszintű egyéni viselkedéseket és a társadalom makroszinten megragadható normarendszerét.

A államszocialista fordulatot végrehajtó politikai vezetés, majd az egymást követő politikai reformgarnitúrák – mivel legitimitásuk gyors megteremtése függött ettől – időlegesen mobilizálni tudták a kelet-európai társadalmakat egy tökéletesen új – és a meglévőktől idegen – társadalom megteremtésére. Az egyenlőség és az egyenlőséget teremtő társadalmi mobilitás eszméjének előtérbe állításával sokakkal elhitették, hogy a társadalmi szerepek betöltésének új rendszere minden korábbi gyakorlatnál demokratikusabb. Ezzel nemcsak megakadályozták a történeti folytonossághoz illeszkedő társadalmi integráció létrejöttét, de – épp a társadalmi mobilitás folyamatán keresztül – összezavarták a korábbi identifikációs és vonatkoztatási kereteket és mechanizmusokat, miközben helyettük nem születtek újak.

Ilyen keretek híján pedig az egyének nemcsak azt nem tudták, hogy valójában milyen társadalomban szeretnének élni, de azt sem, hogy személyesen mihez képest mit szeretnének elérni. Ez magyarázza, hogy napjainkban mindenki vagy a régmúltban, vagy az ideálok között keresi leendő szerepének lehetséges mintáját, s a legkevésbé abban az elmúlt negyven évben, amely mai státuszát valójában leírhatná. A társadalom nemcsak az egyenlőség és az igazságosság eszméiben összezavart, de a társadalmi mobilitás megítélésében is. Az emberek egyszerre kívánják helyzetük radikális változását, azaz a mobilitást, és a változatlanság biztonságát, azaz az immobilitást. A paradoxon feloldásához elengedhetetlen, hogy reálisabb képet alkossunk a múlt és jelen társadalmáról és megértsük, a társadalmi elégedettség növelését szolgálta-e a társadalmi dinamika, s hozzájárult-e a társadalom tagjai által kívánt közállapot kialakulásához.

Budapest, 1990. szeptember

Jegyzetek

1. L. erről a *Replikában* folyó vitákat akár a struktúrakutatásról, akár a polgárosodásról.
2. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, Budapest, 1982.; Róbert Péter: *Származás és mobilitás*, Budapest 1986.
3. Coleman, J. S.: „Társadalomelmélet, társadalomkutatás és cselekvésemélet.” *Szociológiai Figyelő*, 1989, 3, 25-50.
4. A magyar kutatók és kutatások tisztessége érdekében meg kell jegyeznünk: Coleman megjegyzése jól mutatja, hogy itt olyan kelet-európai társadalomelméleti problémáról van szó, mely tulajdonképpen csak évtizedes eltolódással veti fel a másutt is felvetett és megvitatott kérdéseket.
5. Lipset, S. M.–R. Bendix: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley and Los Angeles, 1964.
6. Itt most nem térek ki arra a kérdésre, hogy ez a modell történetileg mennyire normatív, illetve leíró a maga társadalmi környezetében.
7. Csépe György–Örkény Antal: *Az alkony – a mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája a '80-as évek végén*. Budapest, 1990.
8. Kolosi Tamás: *Tagolt társadalom*. Budapest, 1987.
9. Hadas Miklós: „Marxizmus és makroszociológia,” és Kolosi Tamás válasza, *Replika*, 1990, 1, 3–15. o.
10. Szelényi Iván: „Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé”. in: *Új osztály, állam, politika*, Budapest, 1990.
11. Örkény Antal: „A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái”, *Valóság*, 1989, 4.